

POSITIVISM VE GEİST FELSEFESİ

Macit Gökberk

18. Yüzyılın Aydınlanma Felsefesi *uluslararası* bir akımdır. Aydınlanma çığırının özü ve temeli, aklın ve matematik düşüncenin başarısına inanmaya dayanır. Genel-geçer olan akıl plânında ortaklaşa bir çalışma mümkündür, bundan dolayı Fransız Descartes, İngiliz Newton, Alman Leibniz, bütün millî ayrılıklarına rağmen, aynı bir rasyonel-matematik felsefe akımı içinde yer alırlar. Ama Aydınlanma ve Fransız Devriminden sonra Avrupa felsefesinin birliği bozulmuş, bu felsefe içinde bir *bölünme* olmuştur: Bir yandan Fransa ile İngiltere'de *positivism* ağır basan bir felsefe çığırı olmuş, öbür yandan Almanya'da *Geist Felsefesi* ya da Alman İdealismi denilen spekülâtif felsefe gelişmiştir. Ancak, bu bölünme pek kesin de değildir; sözü geçen iki çığırın yer yer buluştuklarını da görürüz. Nitekim, özellikle 19. yılın ortasından beri, positivismin Almanya'da da büyük etkisi olmuştur.

Bu iki çığır birbirinden ayıran başlıca görüş, *metafizik* karşısındaki tutumlarıdır. Geist Felsefesi metafiziğe bağlıdır, positivism ise metafizik ile her türlü bağı koparır. Positivism, mekân ve zaman çerçevesinde yer alan gerçeğin ötesindeki gizlere sokulmağa kalkışmaz, sadece, mekân ve zamandaki olayların düzenini bilimle kavramağa çalışır. Oysa, geist felsefesinin açık olarak metafizikçi, hattâ *spekülâtif* bir tutumu vardır. Spekülâtif felsefe de, evrenin en derinliklerine inebileceğine inanan bir felsefedir. Ama bu ayrılıkları yanında bu iki çığırın birleştikleri bir yön de vardır: her ikisi de *tarihî* düşünür, her ikisi de gördükleri işi tarihî bir arka-plâna göre anlar.

Positivismin Fransa'da başlıca temsilcisi Auguste Comte, İngiltere'de John Stuart Mill ile Herbert Spencer'dir. Burada posi-

tivismin karakteristiğini göstermeğe çalışırken, yalnız, bu çığı hem sistemli olarak kurmuş hem de ona adını vermiş olan Auguste Comte'da bulduğumuz üç özel görüşü belirtmekle yetineceğiz.

1. Bu görüşlerden birincisi «*üç evre kanunu*» dur. Positivist düşünörlere göre, insanlığın ilerlemesi bilginin ilerlemesine dayanır. Bu gelişmenin etkeni (agens) de insanın düşünüşündeki değişikliklerdir. Batıda bu düşünüş başlıca üç evreden geçmiştir: Birinci evre «teolojik» tir. Bu dönemde evrenin bağlantı ve düzeni dinî görüşlerle açıklanmağa çalışılıyordu. Bunun arkasından gelen «metafizik» evrede ise, cevher, entelechie, varlık, oluş v.b. birkaç geniş kavramla evren açıklanmak istenmiştir. Ama metafizik düşünüş de yerini, daha ileri olan «positif» düşünüşe bırakacaktır. «Positif» burada, bundan önceki negatif çığırların yıkıcılığı karşısında *yapıcı* (positor) anlamına kullanılır. Positivisme göre de, ancak tek tek bilimler yapıcı olabilirler, bundan dolayı, evrensel bir bilim olan metafizik negatiftir ve ortadan kalkmalıdır. Tek tek bilimlerin positif bilimler olduğu görüşü, dile bu anlayıştan girmiştir. Metodlu bilim, ancak, mekân ve zaman içindeki gerçeğin belli bir kesiminde yapılan ayrı ayrı araştırmalarla oluşabilir; yapıcı olan da budur. İşte positivism adını buradan alır.

2. Positivismin ikinci özel görüşü, «*bilimlerin sıradüzeni*» (hierarchie) ya da «sınıflanması» dır. Bu sınıflanma, tarihî bakımdan değildir, objektif bir ölçüye göre yapılmıştır: Tek tek bilimler en genelinden başlayarak en özele doğru giden bir ölçüye göre sıralanırlar. En genel ve bütün bilimlerin temeli olan bilim matematiktir. Onun ardından, genel'den uzaklaşma sırasına göre, astronomi, fizik, kimya, biyoloji bu düzende yer alırlar. Sıralanışın en sonunda da, yadırganan adı ile yeni bir bilim gelir: sosyoloji. Sosyoloji bu sınıflamada hem yeni bir bilimdir, hem de bilimlerin sıradüzeninin tacıdır.

3. Positivist görüşün üçüncü özelliği de, bilimlerin *pratiğe uygulanmasını* amaç bilmesidir. Bütün bilimler, insanın gayeleri bakımından realiteyi etkilemeğe hizmet etmelidirler. Positivismin «voir pour savoir, savoir pour prévoir, prévoir pour régler»¹ formülü, gerçeğe bir düzen vermek üzere olaylara karışma anlamına

¹ Bilmek için görmeli, önceden görmek için bilmeli, düzenlemek için önceden görmeli.

gelir. Tabiat bilimleri, tabiat alanında bir teknik yaratmışlardı. Şimdi positivism, toplum alanında da bir tekniğin yaratılmasını, yani sosyal olayların kanunlarını bilmeye dayanarak, bu olayların da rasyonel olarak yönetilmesini ister. Bu istek, toplumun korkunç devrim sarsıntıları geçirdiği bir sırada, özellikle, önemli ve gereklidir. Önceden gören bilim ile yeni devrimleri önlemek ve yeni başlamış olan endüstri çağının gerektirdiği reformlara sistemli bir yolla varmak için de, sosyolojiye, insanlık kültürünün bu evrensel bilimine dayanılmak isteniyordu. Bu anlayış şu sözlerle dile getirilir: «L'amour comme principe, l'ordre comme base, progrès comme but»². Düzen ve ilerleme, positivismın iki ana kavramıdır.

Aydınlanma'dan sonra Almanya'da ağır basan *geist felsefesi*ne geçince, burada durumun oldukça güç ve karmaşık olduğunu görürüz. Positivism gibi bu felsefe de, Aydınlanma ve Fransız Devriminden sonraki bir *restauration* (yeniden kuruluş) felsefesi olarak anlaşılabilir. Ancak kalkınma için gerekli gücü bu çığır, positivism gibi bilimde aramamış, onu din kaynağından, hattâ mistisizmden devşirmiştir. Almanya'daki *geist felsefesi* ya da Alman İdealismi denilen bu akımı anlamak için, Nicolaus Cusanus ile Meister Eckehart'da bulduğumuz mistik düşünceye kadar inmek gerekir. Bu yüzden, *geist*'i, bu özel alman kavramını kesin olarak tanımlamak da mümkün değil. *Geist*, alman felsefesinin gelişmesinde gitgide belirilmiş olan aydınlık olmıyan bir kavramdır. Bu kavrama yaklaşabilmek için, oluşumunu izlemek, hiç olmazsa geçtiği başlıca evreleri incelemek gerekir.

Geist kavramının bir kökü naif bir düşünüştedir; ikinci kökünü yeniplatoncu «emanation» — türüm — kavramında bulabiliriz; üçüncüsü de Kant'ın «transcendentale Apperception» — ya da transsendental bilinç — kavramıdır.

Geist kavramının bu üç kaynağını kısaca gözden geçirelim:

1. Bu kavramı önce, insanın kendisi üzerinde yapmış olduğu aslî bir deneye bağliyabiliriz. İnsan, kendisinde dialektik, *çelişmeli* bir durumun bulunduğunu anlar ve sonra bu kendisindeki *modeli* bütün varlığı yorumlamak için genelleştirir. Sözü geçen deney insanın özü ile ilgilidir. Burada insan, kendisinin *dışlaşan bir içlilik* olduğunu görür, çünkü kendisini bir beden ve ruh olarak anlar. Ruh, «içte olan», görünmez bir şeydir, beden ise me-

² İlke olarak sevgi, temel olarak düzen, erek olarak ilerleme.

kânda yer kaplıyan, yani görünen bir şeydir. Ruhun bedenden dışarıya çıkabilmesi, kendisini dışlaştırabilmesi, bu şaşılacak şey, insanın kendisinde sezdiği ilk bilmecedir. Sonra: insan, bir *birliktir* ama, yine de *çokluk* olabilen bir yaratıktır. İnsan, kendisini birlikli, bölünmez bir şey olarak yaşar. Hayatımızın boyunca oluşmasına rağmen, «ben» gibi hep kendinin aynı kalan hiçbir şey yoktur gibi gelir bize. Ama bu «ben» in aynı zamanda boyuna değişen bir sürü yaşantıları vardır, çok çeşitli, sayısız eylemleri vardır, bundan dolayı «ben» hem bir birlik, hem de bir çokluktur. İnsan, hem kendisinin aynı kalır, hem de bir yığın hallerden geçer. Bu da onun dikkatini çeken bir durumdur. Bir de: insan bir çok eylemlere bölünen bir *bütündür*. Ruh ile beden kapalı bir bütün meydana getirirler, bir organizmadırlar. Ama bu organizma çevresi karşısında çok çeşitli davranışlarda bulunur: bilir, şekillendirir, savaşıır, sever, nefret eder v.b. Öyle olduğu halde, bütün bu davranışları boyunca hep aynı bütün olarak kalır.

İşte insanın bu üç temel yaşantısı, sonra, evrenin, özellikle de insanın dünyasının arkasında bulunduğu tasarlanan metafizik-olamı açıklama ve yorumlamada kullanılır. Başka bir deyişle: insan, kendisi için bir bilmece olan bir şeyin açıklanmasında, kendisinden edindiği bir bilgiden faydalanır. Böylece de metafizik düşünce, olayların iç ve dış yönlerini, evrenin birliğini ve bütününi kendisine konu yapar.

2. Bu temel yaşantının metafiziğe uygulanmasını, en iyi, yeniplatoncu felsefede görebiliriz. Bu çığırın kurucusu olan *Plotinos*'a göre, başlangıçta kendi içine kapanmış bir halde bulunan Tanrının ilk birliği, sonra evren şeklinde açılıp gelişmiştir. Evren, Tanrının birliğinden türemiştir (*emanatio*), bu ana kaynaktan fışkırmıştır (*perilampsis*). Böylece de baştaki birlikten bir çokluk doğmuştur. Tanrısal varlığın bu türümü bir takım basamaklarla olmuştur: ilkin *nous*, tanrısal düşünce görünmüştür, bununla Tanrı'nın düşünmedeki birliği, düşünce formlarının (*kosmos noetos*) çokluğuna bölünmüştür. Bundan sonra evrenin bütünlüğünü sağlayan, «evren ruhu» görünmüştür, bu da bir çok ruhlara, yani her insanda bir tanesi bulunan tek tek ruhlara bölünmüştür. En sonra da, içinde insan bedeninin de yer aldığı cisimler dünyası görünmüştür.

Şuhalde *Plotinos*'a göre Tanrı, kendisini evren olarak dışlaştıran bir içiliktir; çokluk olan bir birliktir; sonlulara bölünen sonsuz bir bütündür.

Türümün (emanatio) basamaklanmasını, tersine olarak, yani aşağıdan yukarıya doğru alırsak, o zaman insana düşen ödev, kendini maddeden, tek ruhun darlığından kurtarmak, «evren ruhu» ile birlikte yaşamak, Tanrı'nın düşünceleriyle düşünmek, sonunda da ekstasis ile doğrudan doğruya Tanrı'nın birliğine erişmek olur.

Hristiyanlıktaki «üçleme» doğmasının da bu yeniplatoncu metafizik ile yakın bir ilgisi olduğu söylenebilir. Baba, Oğul ve Ruh ilkelerinden kurulu bu dogmaya göre, Baba olan Tanrı bütün varolanları ve bunların içinde oğlu İsa'yı kendinden var etmiştir. Üçüncü ilke olan ve Hristiyanları bir topluluk halinde birleştiren bağ anlamına gelen Kutsal Ruh, sonunda Tanrının baştaki birliğini yeniden kuracaktır. Demek ki «üçleme dogması» da Tanrı'nın birliğinin bölünmesini ve bu birliğin yeniden kurulacağını ifade eder. Üçlemenin üçüncü ilkesi pneuma (yunanca), spiritus (latince), geist (almanca) adını taşır.¹ Böylece geist kavramı, Hristiyanlık dünyasında yerleşip popüler olmuştur.

3. Geist kavramının üçüncü kökünü, yukarıda söylendiği gibi, Kant'ın «*transcendentale Apperception*» ya da «transsendental bilinç» kavramında bulabiliriz. *Transcendentale Apperception*, herkes için aynı olan bir gerçeği karşılayan tümel bilinçtir. Herbiri kendi içinde kapalı tek tek bilinçlerin evreni aynı biçimde kavramalarını sağlayan bu transsendental bilinçtir. «Bu çeşitlen bir bilinç, nasıl oluyor da herkeste bulunabiliyor?» problemi, Kant felsefesinde çözülmemiş bir bilmece olarak kalmıştır.

Kant'ın açık bıraktığı bu noktayı, *Fichte* şöyle çözmek istemiştir: Bu transsendental bilincin baştanberi herkeste bulunduğunu kabul etmek yerine, tek tek ben'lerin üstünde bir «İlk-Ben» in, bir «Mutlak Ben» in olduğunu ve bunun «relatif ben» lere bölündüğünü düşünmelidir. *Fichte*'nin bu atak speculation'unda, evrenin bir «İlk-Ben» den, böyle bir bilinçli ilkeden oluştuğu ve

1. *Pneuma* ve *spiritus* sözcükleri, aslında, esinti, yel, üfürük, soluk demektir. Sonradan can, ruh, logos anlamlarını yüklenmişlerdir. Yer yer Seele-ruh- sözcüğü ile anlamdaş olarak kullanılan «Geist» için de aynı şey söylenebilir. Eski Türkçedeki bu sözcüklerin karşılığı «tin» ya da «tın»dır. Tin de «ruh, nefes, soluk» demektir. (Bk. Divanü Lûgat-it-Türk, Türk Dil Kurumu Yayını). Nitekim Kuran'ın Türkçeye eski çevirilerinde Kutsal Ruh (Ruhu-l-kuds) «arığtin» ile karşılanmıştır (Bk. Abdülkadir İnan, Kuran'ın eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca çevirileri üzerine notlar — Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1960) Çağdaş Alman felsefesinde «ruh» tan başka olan bir varlık alanını adlandıran «geist» kavramını dilimizde tin ile karşılamak, ruh sözcüğünü psyche için kullanmak yerinde olur sanıyorum.

dialektik bir süreç ile tek tek ben'lere bölündüğü tasarlanır; tek tek ben'ler karşısında da, yine bunların yaratması olan «ben-olmayan» lar bulunur.

Fichte'nin bu ben felsefesi sonra *Hegel*'in elinde değişikliğe uğramıştır. Hegel, Fichte'nin felsefesinde «ben», «bilinç» yönünün pek biryanlı olarak belirtilmiş olduğu kanısındadır. Fichte'de herşey «ben» e dayanıyordu. Hegel ise bu dayanağı «geist» ta bulur. Ona göre süje-obje ayrılması, bu temel bölünme, doğrudan doğruya geist'ta olmuştur.

Her şeyin temelinde bulunan ve başlangıçta sadece bir imkânlar alanı olan geist, kendisinden dışarıya çıkarak önce kavramına yabancı olan tabiat alanında görünmüş, sonra da kavramına uygun dünyaya, bilincin, kültürün dünyasına yükselmiştir. Geist'in evrendeki bu görünmesinin, bu gelişmesinin gözönünde bulundurduğu, kendi kendisini bulması, kendi sonsuzluğunun bilincine erişmesidir. Bu evren sürecinin bütün mânası, geist'in sayısız varlıklara şekil kazandırarak içeriğini boşaltması, böylece sonunda kendisini bilmesidir. Geist kendisini bilince de, artık bu dünyada olup bitecek bir şey kalmaz, evren süreci de tamamlanmış olur.

Bir çeşit felsefî mitoloji olan Hegel'in felsefesi, Yeni Çağda denenmiş olan en büyük düşünce *construction*'u, bu çağın son spekülâtif felsefesidir.

Hegel'den sonraki geist felsefesi artık spekülâtif değildir; bu felsefe «gerçek, görünen tinsel — mânevî — hayatın yapısını çözümlenmeğe» çalışır. Bu çıkışı açan da *Wilhelm Dilthey* (1833 - 1911) dir. Dilthey'da karakteristik olan yön, yukarıda sözü geçen iki büyük felsefe akımının, positivism ile geist felsefesinin kendisinde birleşmeleridir. Dilthey üzerinde bir yandan geist felsefesinin, öbür yandan da positivismin, bu arada özellikle J. Stuart Mill ile H. Spencer'in etkileri görülür. Dilthey'in başlattığı çağdaş geist felsefesinde, hem pozitivist bir eğilim, yani tek tek positif bilimlerin araştırmalarına dayanmak isteği vardır, hem de bunun arka plânında metafizik bir anlayış vardır. Dilthey «*Einleitung in die Geisteswissenschaften, Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*»¹ (1. cilt 1883) adlı ilk

¹ «Tinsel bilimlere giriş, toplum ile tarihin araştırılmasını temellendirme için bir deneme.»

büyük eserinde hep şu düşünceyi savunur: Tinsel hayatı — kültürün dünyasını — spekülâtif olarak kurmağa kalkışmamalı, bu hayatı tek tek bilimlerin yardımı ile çözümlemeğe çalışmalıdır. Metafizik speculation yerine positif kültür bilimlerinin araştırmaları geçmelidir. Dilthey, tinsel varlığı kendilerine konu yapıp araştıran tek tek bilimlerde, tarih, hukuk, iktisat v.b. bilimlerinin metodlu çözümlenmelerinde tinsel hayatın örgü ve bağlantılarını anlamak yolunun açılmış olduğuna inanır. Bu bilimlerin ayrı ayrı vardıkları sonuçlar, bize tinsel hayatın kanunlarını buldura-caktır.

Çağdaş geist felsefesinde önemli olan yön, bu felsefede geist kavramının *spekülâtif anlamını artık yitirmiş olmasıdır*. Spekülâtif felsefede transsendent bir karakteri olan geist'dan artık, sadece herbirimizin canlı bir üyesi olduğumuz tinsel hayatın bağlantısını sağlayan bir şey geriye kalmıştır. Artık geist, insan hayatını, insan topluluklarını ayakta tutan bir *bağ* diye anlaşılır. İşte bu bağın, kendisinde bir *anlam* taşıyan bu ortamın çözümlenme ve araştırılması, bugünkü geist felsefesinin amacıdır. Nasıl organlarının görevlerini anlamak için bir organismanın yapısını çözümlüyorsak, bunun gibi tinsel hayatın da yapısını çözümlüyoruzuzdur. Tabiat alanında olduğu gibi, tinsel hayatın da kuruluşunu belirliyen kategorileri bulmalıyızdır. Bu hayatın örgüsünü «anlamanın» biricik yolu ancak bu olabilir.